

Sladana Jeremić*
Doktorantkinja Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu
Studije kulture i medija

BUDUĆNOST RADA ILI BUDUĆNOST BEZ RADA: RAZMIŠLJANJA OD MARKSA DO DANAS

Apstrakt: U tekstu se mapiraju i kritički razmatraju dve dominantne neomarksističke struje o budućnosti rada proizašle iz Marksovog ambivalentnog stava prema radu i ulozi tehnologije i automatizacije u društvu. Savremena promišljanja o budućnosti rada se sa jedne strane kreću u pravcu njegove humanizacije i prevazilaženja otuđenja nastalog u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, dok sa druge strane *anti-work* i *post-work* teorijski koncepti zagovaraju eliminaciju rada uz pomoć automatizacije i tehnoloških dostignuća koje je iznedrio kapitalizam. Prikazaće se dvosmerni razvoj marksističke misli o budućnosti rada u odnosu na sve rasprostranjeniju primenu digitalnih tehnologija i razvoj veštačke inteligencije, a mimoilaženje dve struje se neće uzeti kao ograničavajući faktor, već će fokus biti na njihovom zajedničkom doprinosu ponovnom preispitivanju samog koncepta rada u društvenoj teoriji i političkom delovanju. Promišljanja o budućnosti rada će se sagledati i kroz prizmu roda, kako bi se skrenula pažnja na poziciju rada društvene reprodukcije i rizik da bude proglašen visokomoralnim i autentičnim oblikom rada koji ne zahteva reorganizaciju. Takođe, u obzir će se uzeti antropološka perspektiva u kojoj se naglašava povezanost između ljudskih zajednica i rada, ali ne da bi se projektovalo buduće društvo, već da bi se proučilo kako se odnos prema radu transformiše kroz društveni, ekonomski i politički okvir, odnosno na preseku neoliberalizma i razvoja novih tehnologija u savremenom kontekstu. Kroz analizu teorija o budućnosti rada kroz različite paradigme, poziva se na otvaranje novog poglavlja u društvenoj teoriji kao inspiraciji za buduće političke zahteve koji bi društvo povelu van kapitalističkih okvira.

Ključne reči: budućnost rada, rad društvene reprodukcije, automatizacija rada, humanizacija rada, abolicija rada, post-work, anti-work

---

* sladjana.jeremic1@gmail.com

Uvod

Tema budućnosti rada se često otvara podsećanjem na Kejnsovo (John Maynard Keynes) predviđanje iz 1930. godine da ćemo do 2030. raditi najviše 15 sati nedeljno, što se može protumačiti kao odraz široko rasprostranjenog uverenja u to vreme (Srnicsek and Williams 2015, 115), da će tehnologija na kraju toliko uznapredovati da će „osloboditi“ čovečanstvo od rada i otvoriti put ka drugačijoj organizaciji društvenog života i ostvarenju individualnih potencijala. Kako navode Srnicsek (Nick Srnicsek) i Vilijams (Alex Williams), iako je Marks (Karl Marx) nekonzistentan kroz svoj teorijski opus kada je u pitanju budućnost rada, u svojim kasnijim postkapitalističkim vizijama takođe spominje skraćenje radne nedelje kao neophodan uslov za dostizanje slobode (ibid.). Na pragu Četvrte industrijske revolucije¹ (možemo dodati i nadomak godine koju Kejns spominje u svojim prognozama), ne samo da nismo bliži skraćanju radne nedelje, već se vreme koje posvećujemo poslu konstantno povećava (ibid.). Međutim, ideje o budućnosti sa manje, ili bez rada, ponovo se rasplamsavaju sa razvojem veštačke inteligencije, pa se sa jedne strane gaji optimizam da smo sve bliži kraju rada i periodu prosperiteta, dok paralelno postoji zabrinutost da će naše poslove preoteti roboti. Čini se da je pravi trenutak da se napravi presek teorija, koje proučavajući kontekst globalnog i digitalnog kapitalizma, postavljaju pitanje kako će izgledati rad u budućnosti i da li postoje šanse za izgradnju društva koje se neće zasnivati na kapitalističkom načinu proizvodnje i ekonomskom rastu.

U najoptimističnija viđenja budućnosti ubrajaju se teorijski koncepti o društvenim i ekonomskim alternativama koje podrazumevaju eliminaciju rada, obezbeđivanje izobilja za sve i raskid sa neoliberalizmom i ekonomijom koja se zasniva na akumulaciji profita (tzv. *degrowth*) (Bastani 2019; Domazet 2019). Na primer, Bastanijev (Aaron Bastani) teorijsko-politički projekat komunizma luksuza i pune automatizacije (engl. *Fully Automated Luxury Communism*) uključuje preusmeravanje novih tehnologija na razvoj *post-work* i *post-scarsity* društva, centralizovanog oko obnovljive energije, automatizacije i informacija, u kojem su sreća i sloboda zagarantovane za sve (Bastani 2019, 192, 193). Slično Bastanijevom modelu, Kejt Soper (Kate Soper) u *Životu posle rasta. Za alternativni hedonizam* (engl. *Post-Growth Living. For an Alternative Hedonism*), ističe da inovacije koje je iznedrio kapitalizam treba iskoristiti kako bi se rad eliminisao i zamenio automatizacijom i projektovala zelena i dokolična budućnost (Soper 2020). Iako se zagovornici i zagovornice novog društva bez rada oslanjaju na automatizaciju i tehnološko nasleđe kapitalizma, podvlače da su politički zahtevi poput univerzalnog osnovnog dohotka, održive konzumacije i ekoloških principa jednako važni.

Na drugom kraju levog teorijskog spektra nalaze se autori i autorke koji ne gaje optimizam kada su u pitanju projekcije društva bez rada, jer bi po njima

---

1 Podrazumeva razvoj veštačke inteligencije i digitalne automatizacije.

posledice ovakog uređenja bile negativne, pa bi umesto odbacivanja rada trebalo zagovarati njegovu humanizaciju i obezbeđivanje dostojanstvenih uslova na radnom mestu. Ova pozicija ne isključuje smanjenje radnih sati, niti upotrebu tehnologije, ali ostavlja rad u centru ljudskog delovanja, odbacujući ideju da će tehnološki razvoj olakšati put ka njegovoj eliminaciji. Aleks Vud (Alex Wood), sociolog koji proučava spregu tržišta rada i novih tehnologija, izričit je u stavu da su pretpostavke o potencijalu veštačke inteligencije da nas oslobodi od rada pogrešne, jer je istorija pokazala da se automatizacijom dodatno unapređuje proces proizvodnje u kapitalizmu i da ona teško može da uzdrma njegovo temelje (Wood 2018). Veštačka inteligencija nije ništa bliže odbacivanju živog rada nego što su to bile industrijske mašine u 19. veku, i generalno postoji malo izgleda da će nam Četvrta industrijska revolucija doneti besposlenost (Lohmann 2020, 64; Brown 2021, 4). Ono ka čemu vodi tehnološki razvoj su transformacija rada i radne snage, novi oblici eksploatacije, kao i polarizacija društva i nova hijerarhija (Smith 2020, Betancourt 2020).

Prema tome, cilj teksta je da se mapiraju i analiziraju dva skupa savremenih teorijskih pristupa budućnosti rada, uz ukazivanje da proizilaze iz Marksovog podvojenog stava prema ulozi rada i tehnologije u društvu kako bi se ispratio njihov razvoj u odnosu na savremeni kontekst. Marksova rana promišljanja o svrsishodnom radu, oslobođenom kapitalističkih odnosa, i društvenom životu u kom se brišu granice između rada i ostalih aktivnosti, povezaće se sa naglašavanjem neraskidive veze između ljudskih zajednica i rada u antropologiji, kao i sa traganjem za kulturama koje ne poznaju koncept rada, niti ga odvajaju od drugih aktivnosti. S obzirom da nove tehnologije i neoliberalizacija tržišta donose sličan model „fleksibilnosti“ i u okviru kapitalizma, videće se kako nova humanizacija rada sve više okreće ka boljim uslovima i organizaciji na radnom mestu. Iako se možda može steći utisak da se antropološka stanovišta približavaju struji koja se zalaže za rad, antropolozi se uglavnom ne pozicioniraju na ovaj način, već pokušavaju da analiziraju odnos ljudskih zajednica i individua prema radu (i plaćenom poslu). Marksova ambivalentna pozicija će se prikazati kroz sistematičan pristup Šona Vilsona (Shaun Wilson) njegovom teorijskom opusu, uz tumačenja Dejvida Spensera (David Spencer) i marksističke feminističke teoretičarke Frige Haug (Frigga Haug).

Potom će se napraviti pregled ključnih teorijskih pretpostavki obe struje, a njihov spor oko mesta koje bi rad i tehnologija zauzimali u društvu budućnosti neće se posmatrati kao prepreka, već kao zajednički doprinos novom pogledu na koncept rada, kako u društvenoj teoriji, tako i u političkom delovanju. Razmišljanjem o transformaciji rada u budućnosti, odnosno njegovoj eliminaciji, i jedna i druga struja iznova otvaraju pitanja o univerzalnosti ljudskog rada, kako se poimanje rada menja u odnosu na istorijske epohe i društveno-ekonomsko uređenje, i koliko je njegova reorganizacija važna za političke promene. U kontekst budućnosti rada će se staviti i rad društvene reprodukcije, koji se zbog aspekta brige i nege u ovim promišljanjima često ostavlja po strani,

čime će se pozvati na razmišljanje i o njegovoj reorganizaciji ili eliminaciji. Na kraju, pregledom političkih zahteva obe struje, posebno ideje o univerzalnom osnovnom dohotku, skrenuće se pažnja na to da politički projekti retko kad preispituju koncept rada i uključuju predloge za njegovu reorganizaciju.

Osvrt na dve struje napraviće se kroz pregled teorijskih pretpostavki ključnih autora i autorki koji u poslednjih dvadesetak godina razmišljaju o restrukturiranju ili eliminaciji rada u budućnosti, uz uvid u antropološka i feministička stanovišta. Reč je o spomenutim teoretičarima Šonu Vilsonu, Dejvidu Spenseru, Frigi Haug i Aleksu Vudu, zatim Gregu Albou i Aronu Benanavu (Aaron Benanav), koji se mogu nazvati predstavnicima struje koja se zalaže za humanizaciju rada, dok se Ketu Viks (Kathi Weeks), Džejms Čemberlejn (James Chamberlain), Amelija Horgan (Amelia Horgan), Dejvid Frejn (David Frayne), Nik Srniček (Nick Srnicek), Helen Hester, Kejt Soper (Kate Soper) i Aron Bastani (Aaron Bastani) zalažu za budućnost bez rada. Na kraju, potrebno je naglasiti da su u pitanju teorijski koncepti i slobodnija razmišljanja o budućnosti rada, a ne konkretni ekonomski modeli ili politički programi.

Marksov ambivalentni odnos prema radu: osnova za savremena promišljanja o budućnosti rada

Da bi se razumelo odakle potiče i kako je oblikovana savremena marksistička misao o budućnosti rada, u obzir će se uzeti Vilsonova sistematizacija Marksovih razmišljanja o radu i ulozi tehnologije u društvu. Kako Vilson navodi, Marks se kroz svoju teoriju kreće između humanizacije rada sa jedne strane, i njegove abolicije uz pomoć automatizacije sa druge (Wilson 2004, 13), pa se tako i savremeni teoretičari mogu podeliti na dve glavne struje:

1. ona čiji predstavnici rad vide kao pokretačku snagu čovečanstva, a emancipatorski potencijal u njegovoj humanizaciji, što podrazumeva obezbeđivanje kvalitetnih poslova i adekvatnih materijalnih uslova
2. ona u kojoj se emancipacija vezuje za oslobađanje od rada i potencijal pronalazi u samom kapitalizmu, odnosno razvoju tehnologije i pune automatizacije.

Dok Marks u ranijim fazama², u okviru svoje filozofske antropologije, rad shvata kao osnovni konstituent ljudskog delovanja čijom transformacijom menjamo sebe, društvene odnose i čitavo društvo, kasnije³ blagonaklono gleda na ulogu kapitalizma i automatizacije u eliminaciji rada i kreiranju novih prostora za slobodu (ibid., 14). Vilson detaljnije obrazlaže obe Marksove faze: u svojim ranijim razmišljanjima, Marks tvrdi da ljudska potreba za radom proističe iz

---

2 *Kritika Gotskog programa* (engl. *Critique of The Gotha Program*)

3 *Kapital III* (engl. *Capital Volume 3*)

razmene sa prirodom i društvenim svetom, ali da kapitalizam organizuje rad za svoje potrebe tako što iz njega ekstrahuje vrednost, proizvodi upotrebnu vrednost isključivo radi razmene na tržištu i transformiše zanatski rad u apstraktni (ibid., 15, 16). Prema mladom Marksu, rad se može humanizovati tako što će se prevazići otuđenje koja nastaje usled jaza između ljudskih potreba i kapitalističke težnje za razmenom i stvaranjem viška vrednosti (ibid.). U kasnijim fazama, Marks se okreće drugim izvorima slobode, jer rad vidi kao odveć racionalizovan i oblikovan kapitalističkim odnosima da bi mogao da se humanizuje, pa rešenje pronalazi u njegovoj eliminaciji uz pomoć kapitalističkih tehnoloških dostignuća (ibid., 18–20).

Antropolog Kris Han (Chris Hann) naglašava kako su mnogi antropolozi inspiraciju pronalazili upravo u mladom Marksu, koji je oslanjajući se na ideje Šarla Furijea (Charles Fourier), „slobodni“ rad zamišljao kao preplitanje niza različitih aktivnosti tokom dana, sa proizvodnjom integrisanom u celokupne društvene odnose (Hann 2021, 7, 8). Raniji etnografi su pod uticajem ovih ideja tragali za ljudskim zajednicama i pretkapitalističkim društvima koja ne znaju za reči kao što su rad ili posao, niti odvajaju proizvodnju od drugih aktivnosti (ibid., Chamoux 1994). Rana Marksova misao se može povezati sa naglašavanjem inherentne veze između društva i rada u antropologiji, i traganjem za njegovim kontinuitetom kroz istorijske epohe (Hann 2021, 7, 8). Takođe, Marks se u prvim fazama prema radu odnosio kao prema ispunjujućoj aktivnosti, pominjavši samoostvarenje i koncept slobodnog posla i u kontekstu budućeg komunističkog društva, pa se može reći da se približio konvencionalnoj definiciji rada koja podrazumeva svrshodnu aktivnost kako bi se održala i reprodukovala ljudska zajednica (ibid., 3, 8). Kasnije u tekstu će se videti da se u savremenim teorijama, pa i onima koje se zalažu za društva bez rada, autori i autorke često „vraćaju“ preklapanju aktivnosti i traženju svrhe u radu kao autentičnim oblicima ljudskog delovanja koja su oslobođena kapitalističkih odnosa, ali da se i pogled na humanizovani rad menja usled transformacija kroz koje prolazi savremeno tržište rada.

Iz Marksovih dvosmernih razmišljanja proističe i nekonzistentnost u tumačenjima njegovog odnosa prema radu, pa samim tim i opredeljivanje „za“ i „protiv“ rada. Dok Vilson napominje da je Marks postavio temelje scenarijima kraja rada koji nastavljaju da se razvijaju kroz koncepte teoretičara postindustrijske levice, Haug se suprotstavlja ovoj interpretaciji pozivajući se na *Nemačku ideologiju* (engl. *German Ideology*) i *Rane radove* (engl. *Early Writings*), iz kojih čita da Marks uistinu poziva na odbacivanje rada, ali samo oblika koje je poprimio u kapitalizmu (Wilson 2004, 35; Haug 1992, 101, 102). Marks, priželjkujući slobodu koja će omogućiti neometani razvoj ljudskih sposobnosti, nikada nije napustio tezu da je rad centralno pitanje društvene teorije, kao ni stanovište da proizvodnja materijalnih dobara treba da postane ugodna i ispunjujuća aktivnost oslobođena eksploatatorskih odnosa (ibid.). Spenser deli mišljenje sa Haug da Marks posmatra rad kao bazičnu ljudsku delatnost i izvor

kreativnosti i zadovoljstva, ali da je neophodno prevazići otuđenje do kojeg je došlo u kapitalizmu (Spencer 2009, 5). I Haug i Spenser Marksa vide isključivo kao zagovornika dostojanstvenog rada kao glavne ljudske aktivnosti koja je pod imperativom profita u kapitalizmu izgubila iz vida svoj cilj, a to je dobrobit čovečanstva. Bastani, sa druge strane, upućuje na „Fragment o mašinama“ u *Osnovama kritike političke ekonomije* (engl. “Fragment on Machines” in *Grundrisse*), iz kog se po njemu vidi da Marks itekako prepoznaje potencijal automatizacije i tendenciju kapitalizma da zameni ljudski i životinjski rad mašinama, što znači da za njega tranzicija od kapitalizma nikada nije podrazumevala samo političku promenu, već nove ideje i tehnologije proizašle iz stalne kompeticije među kapitalistima (Bastani 2019, 51–55).

Izvesno je da nam je Marks u nasleđe ostavio još uvek aktuelne nedoumice o budućnosti rada i ulozi tehnologije u društvu, koje na pragu Četvrte industrijske revolucije pokušavaju da razreše savremeni teoretičari. Za sada se čini da su njihova promišljanja i predlozi na teorijskim i političkim marginama, ali kako neki od njih sami navode, namera im je da se usude da razmišljaju i otvore dijalog o konceptima koji bi nas udaljili od trenutne organizacije društvenog života (Chamberlain 2018, 139; Frayne 2015, 43). Takođe, oni u kontekstu neoliberalizacije tržišta i razvoja novih tehnologija iznova postavljaju Marksovu dilemu i doprinose preispitivanju odnosa između rada, plaćenog posla i društva.

Za rad

Grupa savremenih teoretičara i teoretičarki koji budućnost rada vide u njegovoj humanizaciji, stavlja akcenat na šire političke i ekonomske promene, pažljivo planiranje budućnosti i reorganizaciju rada u pravcu prevazilaženja otuđenja i okončanja eksploatacije. Za ovu struju rad ostaje centar društvenog života, ali se moraju iznaći alternativni načini da se on organizuje. Pod uticajem transformacija kroz koje prolazi tržište rada, savremena razmišljanja se donekle udaljavaju od Marksa, i više se koncentrišu na bolje uslove na plaćenom poslu, nego na potragu za autentičnim oblicima rada. Takođe, analizirajući trenutno stanje na tržištu rada, predstavnici i predstavnice ove struje odgovaraju na izazove koje pred njih postavlja grupa autora i autorki koja se zalaže za „kraj rada“, pa donose zaključak da tehnološki razvoj neće doprineti ni eliminaciji rada, ni smanjenju radnih sati, već produbljivanju eksploatacije.

Iako se autori i autorke koji se mogu podvesti pod ovu struju slažu da je rad neodvojiv deo društvenog života, kod onih koji svoje teze iznose u poslednjih pet godina, primetan je obrt u konceptualizaciji humanizovanog rada. Dok su u razmišljanjima Spensera i Haug i dalje prisutni odjeci mladog Marksa, pa se kao rešenje spominje „vraćanje“ na model društava u kojima se različite aktivnosti smenjuju u toku dana i ujedinjuju slobodno vreme i rad, autori kao što su Vud i Benanav više se zalažu za obezbeđivanje boljih uslova na radnom

mestu i spominju širi politički projekat kojim bi se transformisali ekonomski odnosi (Haug 1992; Spencer 2008; Wood 2018; Benanav 2020).

Glavni uzrok obrta u razmišljanju o humanizovanom radu može se povezati sa novom tendencijom kapitalizma da se približi pretkapitalističkim modelima rada. Kastels (Manuel Castells) još 1990ih otvara temu transformacije režima vremena u informatičkoj eri i navodi da se proizvodnja vrednosti više ne dovodi u vezu sa brojem radnih sati, već da potencijal za njeno stvaranje leži u autonomiji i slobodi radne snage da donosi odluke u realnom vremenu, što se naziva *just in time*⁴ kapitalizmom (Castells 2010, 463–465). Kastels tvrdi da informatičko doba direktno proizvodi individualizam i autonomiju u radu, a da su fleksibilizacija i diverzifikacija radnih sati nove menadžerske tehnike i kultura posla (ibid.). Sa pojavom platformskih i drugih oblika rada na internetu, dolazi do brisanja granice između posla i slobodnog vremena, a radnici i radnice potpuno preuzimaju odgovornost za rad koji obavljaju, što dovodi do toga da im posao zauzima sve veći deo života (Pavlović 2022, 162).

Takođe, dok Spencer i Haug humanizovan rad posmatraju šire, te navode da ideal nikako ne može biti život bez rada, da on može doneti sreću i stvoriti osećanje zajedništva i zadovoljstva, i da bi proizvodnja materijalnog života trebalo da se organizuje tako da se prekinu odnosi moći i dominacije (Spencer 2008, 3; Haug 1992), Benanav i Vud se više koncentrišu na poboljšanje uslova pod kojima se odvija plaćeni posao. Tako Benanav smatra da bi ljudi najradije nastavili da rade, samo ne pod uslovima pod kojima rade danas, dok Vud ne osporava da je zaposlenost centralna institucija kapitalizma, ali misli da bi njen nestanak doveo do društvene patnje (Benanav 2021; Wood 2018). On zajedno sa kolegama u članku „Alijenacija nije „bulšit“⁵: empirijska kritika Grejberove teorije bezumnih poslova“ (engl. „Alienation is not ‘Bullshit’: An Empirical Critique of Graeber’s Theory of BS Jobs“), teži da opovrgne poznatu Grejberovu (David Graeber) tezu⁶ o *bullshit* poslovima, navodeći da problem leži u toksičnoj atmosferi na radnom mestu i višem menadžmentu koji je odraz odnosa moći i društvenih okolnosti pod kojima se rad odvija (Soffia, Wood and Burchell 2022, 817–836). Grejberova tvrdnja da većina ljudi ne nalazi svrhu u svojim poslovima nije utemeljena na kvalitativnim podacima, a rezultati istraživanja sprovedenog za potrebe članka govore suprotno: da su *bullshit* poslovi redak fenomen i da zanemarljiv broj ljudi smatra svoj posao beskorisnim (ibid.). Ovo stanovište se može povezati sa ranim Marksom, ali i antropološkim istraživanjima o odnosu pojedinaca prema plaćenom poslu, u kojem oni često vide vrednosti i svrhu koje nisu isključivo vezane za prihod. Tako Himenez u svom tekstu u časopisu *Antropologija danas* (engl. *Anthropology Today*), navodi

4 U pravo vreme.

5 Iako postoji izdanje navedenog Grejberovog dela na srpskom jeziku, prevod za *bullshit jobs* – „nebulozni poslovi“, nije po mom mišljenju dovoljno upečatljiv, pa je iskorišćena izvorna engleska reč koja se koristi i u srpskom jeziku.

6 Odnosi se na teoriju o postojanju besmislenih poslova koju iznosi antropolog Dejvid Grejber u delu *Nebulozni poslovi* (engl. *Bullshit Jobs: A Theory*).

da ljudi ne vide posao isključivo u kontekstu otuđenja i eksploatacije, već sebe percipiraju kao kreativne individue koje aktivno učestvuju u širem proizvodnom procesu, te da plaćeni posao u velikoj meri uokviruje njihovu svakodnevnicu i način na koji grade socijalne veze (Jimenez 2003, 14).

Dalje, s obzirom da sa ubrzanim razvojem tehnologije raste i broj teorija koje se zalažu za odbacivanje rada, mnogi autori i autorke se osvrću na takve predloge i nude kontraargumente. U centar se sada više stavljaju predlozi za izgradnju ekonomije i političkog uređenja koji bi se zasnivali na drugačijim principima, dok se rasprava o tome šta je autentičan ljudski rad stavlja u drugi plan. Primera radi, Albo i Benanav smatraju da se rešenje za humanizaciju rada nalazi u novim ekonomskim modelima i prekidu svake veze sa kapitalizmom, a ne u automatizaciji (Benanav 2021; Albo 2020). Albo ističe da će kroz razvoj tehnologije u kapitalizmu nastaviti da se nameću hijerarhijske strukture, jer ovaj način proizvodnje zavisi od jeftinog ljudskog rada i konzumerizma, pa se da oni koji podržavaju automatizaciju više fokusiraju na održavanje kapitalizma, nego na borbu subordiniranih (Albo 2020, 325). Stanovište da tehnologija može da postane teren za društvenu borbu treba odbaciti kao tehno-ekonomski determinizam koji se više zasniva na modifikaciji postojećeg sistema, nego što uvodi nove političke zahteve (ibid.).

Kao nastavak argumentacije, analizira se trenutna situacija na tržištu rada, napredak tehnologije i njen potencijal da eliminiše rad, a doprinos daju i antropološka istraživanja koja se bave uticajem novih oblika rada na svakodnevni život ljudi. Stav većine autora i autorki koji smatraju da je rad neodvojiv deo ljudskog društva jeste da razvoj veštačke inteligencije nije toliko usmeren na olakšavanje, reorganizaciju ili eliminaciju rada, već se uglavnom koristi za povećanje nadzora i kontrole zaposlenih, odnosno produbljivanje eksploatorskih odnosa (Wood 2018, Smith 2020). Takođe, pokazalo se da kapitalizam ne napušta svoje fundamentalne principe ni u informatičkoj eri, pa smo trenutno u stadijumu heteromacije, odnosno tretiranja radnika kao mašina (Lohmann 2021, 58, 64), a ne automatizacije koja bi eventualno zaustavila eksploataciju ljudskog rada. Vud upozorava da treba prepoznati aktuelne oblike eksploatacije i boriti se protiv nove radne discipline koju donosi tehnologija: tzv. fleksibilnog despotizma i nove kontrole i nadzora na radnom mestu koji se sprovode uz pomoć veštačke inteligencije, a potom se koncentrisati na poboljšanje uslova na poslovima i prevazilaženje nejednakosti i polarizacije u društvu (Wood 2020).

U istom ključu i antropolozi poput Ivana Rajkovića komentarišu tendenciju da se za nove poslove vezuju pridevi kao što su prekarni, fleksibilni, digitalni, ali i prevaziđeni, pa prekarnost i fleksibilnost počinju da se izjednačavaju sa emancipacijom i radom na sebi, a digitalizacija stvara nove linije podela u društvu, pri čemu se izdvaja klasa menadžera-feudalaca koji ne rade, već se oslanjaju na resurse i rad drugih (Rajković 2022, 289, 297). Doduše, on primećuje i pozitivne aspekte fleksibilizacije, pe svega zbog određenog stepena slobode koju sami radnici vrednuju, međutim mora se uzeti u obzir da sloboda u libe-

ralnoj tradiciji podrazumeva „nemešanje“ i „nedominaciju“ nadređenih, a da algoritmi i platforme itekako kažnjavaju i nagrađuju radnike, i utiču na njihovo ponašanje i izbore (Rajković 2020; De Acevedo 2022, 239, 240). Takođe, Pavlović navodi da u digitalnom i platformskom radu dolazi do nametnutog preduzetništva, a radnik ili radnica zavise od projektnog ciklusa i zahteva klijenata, pa teško da je reč o potpuno fleksibilnom radu, dok se iza naplaćenih sati često krije puno nevidljivog rada (Pavlović 2022, 152–157).

Nedavno objavljeni podaci potvrđuju teorijske pretpostavke zagovornika humanizacije rada o polarizaciji društva, pa se u izveštaju Evropskog parlamenta (European Parliament) o uticaju tehnologija na tržište rada i društvenu ekonomiju iz 2018. godine navodi da usled automatizacija ubrzano nestaju poslovi za srednje kvalifikovane radnike, dok se naglo povećava potražnja za niskom i visoko kvalifikovanim radnom snagom (Dachs 2018, 4). Tako se prva linija podele koju pooštravaju nove tehnologije tiče prihoda, pa je zaključak da ljudski rad neće biti iskorenjen, već se više neće postavljati kao temelj vrednosti: valorizovaće se rad onih koji su na pozicijama višeg menadžmenta i koji će odlučivati kako će se upotrebljavati tehnologija, dok će sve manje biti vrednovane aktivnosti koje se donose na održavanje svakodnevnog života i/ili koje direktno proizvode višak vrednosti (Betancourt 2020, 13; Smith 2020, 88–103). Sledeći nivo polarizacije je rodni, jer se većina niskokvalifikovanih zanimanja danas povezuje sa rastućim sektorima usluga i nege i veštinama koje se smatraju intuitivnim i prirodnim, odnosno tipično „ženskim“. Povećanje rodnog jaza se dešava i kao posledica disproporcije u ovladavanju digitalnim i tehnološkim veštinama između muškaraca i žena, a razlike su značajne kada je reč o osnovnom korišćenju računara, smartfona i interneta, ali i o naprednijim tehnološkim veštinama (Smith 2020, 122; EQUALS and UNESCO 2019, 17,18). Na kraju, važno je podvući da se o problemu polarizacije društva u Četvrtoj industrijskoj revoluciji uglavnom govori u kontekstu razlike u zaradama, dok se manje obraća pažnja na fundamentalna pitanja nedostatka kvalitetnih poslova i obrazovanja koje se ne organizuje za potrebe opstanka čovečanstva, razvoja socijalnih odnosa, niti vođenja ispunjenijih života, već isključivo zarad nove industrije i profita (Brown 2021, 16, 17). U ovom trenutku, ljudi su trenirani da rade kao mašine, čime se podilazi tržištu, dok se sa druge strane devaluiraju poslovi onih koji održavaju društvo, umesto da se debatuje o opštoj dobrobiti i ekonomiji koja bi se zasnivala na drugačijim principima (ibid.).

Zagovornici humanizacije rada prave širok presek trenutnog stanja na tržištu, čime nagoveštavaju da automatizacija ne ide u pravcu eliminacije rada ili smanjenja vremena koje provodimo na poslu, već ka drugačijoj i efikasnijoj proizvodnji viška vrednosti, zbog čega se okreću boljim uslovima na poslu. Takođe, ukazuju na to da je pitanje humanizacije rada daleko komplikovanije od njegove neposredne organizacije, ali da je rad bio i nastaviće da bude neodvojivi deo ljudskog društva i da većina ljudi pronalazi svrhu u svojim poslovima. Jedno od pitanja koje ostaje otvoreno je kako bi konkretno izgledao rad za koji

se zalažu, jer im se može zameriti da daju prilično opšte i neutralno određenje humanizovanog rada, dostojanstvenog života i interesa radnika i radnica, bez rodnog, rasnog, etničkog i ostalih preseka. Takođe, postavlja se pitanje da li će rad ikada moći da bude organizovan tako da se spreče nove podele, koje mogu nastati i po principima zasnovanim na kooperaciji i brizi o drugima. U tom smislu, druga struja koja se približava Marksovim kasnijim razmišljanjima, dopunjuje ove teze preispitivanjem samog koncepta rada i moralne vrednosti koju nosi, odbacujući ga kao princip na kom društvo treba da bude utemeljeno, a onda pozivajući u pomoć tehnologiju da nas od njega oslobodi.

Protiv rada

Pod teorijsko polje „kraja rada“ ili „društva posle rada“ mogu se podvesti nešto raznolikiji autori i autorke nego što je to slučaj sa onima koji se zalažu za humanizaciju rada, a njihove teorije i predviđanja zakoračuju u prostor futurologije i naučne fantastike, krećući se od kritike moralnog aspekta rada (tzv. *anti-work* teorije), preko *post-work* scenarija u kojima se velike nade polažu u automatizaciju. Ipak, između njih se ne može povući suviše oštra linija, jer ih povezuje stav da rad ne bi trebalo da bude centar društvenog života. Oni takođe polaze od Marksovog pojma otuđenja i kritikuju forme koje je rad poprimio u kapitalizmu, ali se oslanjaju na zrelog Marksa koji ljudsku emancipaciju odvaja od rada, tako da ne smatraju da rešenje leži u obezbeđivanju boljih uslova na radnom mestu, već u odbacivanju rada kao koncepta i raskidanju veze između rada i prihoda.

Keti Viks, inspirisana autonomističkim marksizmom⁷, navodi da je pitanje posla depolitizovano i individualizovano, a da se rad predstavlja kao neizbežnost i najviša ljudska vrednost ne samo u okviru liberalne, već i marksističke i feminističke tradicije (Weeks 2011). Ona preispitivanjem moralne dimenzije rada uvodi levi spektar u novi okvir razmišljanja, u kom se pitanje rada ne vezuje isključivo za probleme podruštvljenja proizvodnje, demokratizacije radnog procesa ili prevazilaženja otuđenja, već i za činjenicu da rad u potpunosti dominira nad životima radnika i radnica (ibid.,13, 83). Što se tiče humanizacije rada, Viks smatra da je ona jednaka njegovoj romantizaciji, jer se pretpostavlja da je esencija ljudskog postojanja, a samim tim i osnova za izgradnju društva, individualnih kapaciteta i kreativnosti (ibid., 86). Viks je u pravu kada upozorava da se humanizacija rada neprestano odigrava i u okvirima kapitalizma, dajući primere raznih velnes programa koji su usmereni na navodno osnaživanje radnika i radnica da razviju kreativnost i kapacitete (ibid.,106), dok se u skorije vreme sve više u prvi plan stavljaju fleksibilni oblici rada kojima se radnicima i

7 Teorijski koncept i politički pokret u Italiji koji ističe važnost autonomije radnika i radnica i ljudi uopšte da odlučuju o političkim pitanjima, radničkim pravima, kao i pitanjima koja se tiču svakodnevnog života.

radnicama navodno pruža prilika da objedine privatnu i proizvodnu sferu i na taj način osiguraju više vremena za ostale aktivnosti.

Čemberlejn, kao i Viks, mahom kritikuje moralni aspekt rada i zaključuje da bi svaki budući sistem u čijem bi se centru nalazio rad, makar se bazirao na dobrobiti drugih i zajednice, opet iznedrio određene linije podele (Chamberlain 2018, 114). U ovom istorijskom trenutku su iz društva isključeni oni koji ne učestvuju u plaćenom radu, međutim svaki oblik organizovanog rada nosi opasnost da postane instrument opresije (ibid., 130), pa treba biti oprezan prilikom artikulisanja zahteva za njegovu humanizaciju. Ni Frejn ni Horgan ne misle da su humanizacija rada i obezbeđivanje boljih uslova na radnom mestu adekvatna rešenja, jer se sve više postavlja pitanje kontrole koju radnici i radnice imaju nad svojim vremenom i životnim izborima (Horgan 2021; Frayne 2015). Glavni cilj bi trebalo da bude stvoriti društvo u kom rad nije jedini izvor prihoda, niti uslov za dobijanje građanskih prava, pa konačno treba početi sa razmatranjem političkih predloga koji bi se bavili vremenom koje je potrebno da bi se učestvovalo u demokratskom procesu (Frayne 2015, 112, 219, 220).

Prema „alternativnim hedonistima“, u koje spadaju Gorc i Mejson (Paul Mason), zajedno sa Bastanijem i Soper, mogućnosti za izgradnju društva bez rada pruža tehnologija koju je iznedrio kapitalizam. Međutim, u društvu alternativnog hedonizma rad ipak ne bi bio iskorenjen u potpunosti, već bi se tehnologija iskoristila da se odbace nesvrshodni poslovi koji isključivo služe za uvećanje profita. Gorc navodi da bi u novom društvu, izgrađenom oko kulture, bilo vremena za druge aktivnosti, dok bi krajnji cilj bio uspostavljanje multiaktivnog života (engl. *multi-active life*) u kom će određeni oblici rada biti samo deo ukupnih aktivnosti kojima se bavimo (Gorz 1999, 72–88), u čemu se naziru tragovi ranih Marksovih promišljanja o radu. Iako se to može povezati sa decenijom u kojoj Gorc iznosi svoje teze, i u recentnijem Bastanijevom komunizmu luksuza i pune automatizacije, količina rada je smanjena ubrzanom automatizacijom, nemaština zamenjena izobiljem, dok se preostali rad i slobodno vreme preklapaju (Bastani 2019, 51).

I Bastani i Gorc misle da je model ekonomije koji se zasniva na punom zaposlenju zastareo i nepotreban, i da će automatizacija dovesti do oslobođenja čovečanstva od rada, unapređenja ekoloških i zelenih politika, kao i medicine, što će doneti svrshodniju budućnost za sve (Gorz 1999, 92; Bastani 2019). Soper deli mišljenje da je razvoj tehnologije u kapitalizmu dobra prilika da se poslovi zamene automatizacijom, posebno kako bismo iskorenili *bullshit* poslove i živeli opuštenije (Soper 2020, ch. 2). Pre svega je potrebno smanjiti proizvodnju i konzumaciju, što će nam doneti više vremena za razmišljanje o alternativnim načinima života, jer u današnjem društvu rad dominira našom slobodom i razvojem, pa patimo od hroničnog nedostatka vremena (ibid.).

Za nijansu različito viđenje budućnosti imaju predstavnici takozvanog akcelerationizma – Srniček, Hester i Vilijams, po kojima automatizacija ima potencijal da stvori društvo u kom će biti eliminisani ili drastično smanjeni svi

oblici rada. Iako prepoznaju da informatičko doba donosi izraženu polarizaciju u društvu, i da većina ljudi koja radi u kapitalizmu sve teže preživljava, to po njima ne znači da ne treba iskoristiti tendenciju kapitalizma za ubrzanjem proizvodnje (Srnicsek and Williams 2015). Ubrzana automatizacija bi otklonila ekonomske barijere, jer ne bi bilo toliko potrebe za ljudskim radom, pa bi radnicima prvo bilo omogućeno da odlučuju koliko i šta će raditi (ibid., 109–111), što bi kasnije vodilo potpunoj eliminaciji rada i okretanju drugim aktivnostima.

Za *anti-work* i *post-work* pozicije se može reći da su jedne od retkih koje preispituju „neraskidivu“ vezu čoveka i rada⁸, pa su često oštro kritikovane. Deranti (Jean-Philippe Deranty) insistira na inherentnoj povezanosti ljudskih društava i rada i misli da je očigledno da su argumenti *post-work* teoretičara zapravo usmereni na odbacivanje rada u kapitalizmu, a ne rada uopšte (Deranty 2021). S obzirom da je suština društva da se reprodukuje, *post-work* stanovišta nemaju smisla, jer odbacuju istoriju ljudskog napora u izgradnji društva, kao i niz teorijskih i praktičnih znanja proizašlih iz profesionalnih krugova (ibid.). Interesantno je da iako zagovornici „kraja rada“ tvrde da njihova pozicija prevazilazi rad i radne odnose, te ljudsku emancipaciju vide na polju kulture i drugih aktivnosti, itekako pitanje rada stavljaju u centar svojih razmatranja, neretko spominjući da nam je potrebno više vremena za druge aktivnosti, što se ne može podvesti pod potpunu dokolicu. Ipak, uvode važnu dimenziju u razmišljanja o radu: da ljudi možda ipak ne bi nastavili da rade, ili bi nastavili da rade u znatno manjoj meri kada bi im većina materijalnih uslova bila obezbeđena.

Na kraju, obe teorijske pozicije razmatraju budućnost rada podstaknute političko-ekonomskim promenama i razvojem tehnologije, i polaze od ideje da rad u trenutnoj organizaciji društvenog i ekonomskog života predstavlja izvor opresije, pa pozivaju na raskid sa kapitalizmom i neoliberalizmom. U tom smislu se inspiracija za teorijske ideje i političku borbu može crpeti sa obe strane, pa se zato može reći da se ove dve pozicije više dopunjuju nego što su oštro suprotstavljene. Razmišljanje o budućnosti rada bi trebalo da nastavi da teče dvosmerno: ka traganju za svrsishodnim, ispunjućim radom koji doprinosi zajednici, kao i uslovima na radu koji će prekinuti odnose moći i eksploatacije i sprečiti da se oni perpetuiraju u digitalnoj eri, a zatim ka preispitivanju etike koju pripisujemo radu, i pretpostavci da nam oduzima vreme koje bi moglo da se iskoristi za unapređenje društva i dalji razvoj individualnih sposobnosti. Tako bi pri razmišljanju o novim modelima koji bi zamenili neoliberalizam i kapitalizam, i preusmerili razvoj novih tehnologija, uvek trebalo na umu imati pitanja poput koliko rada nam je zapravo potrebno i koje bi sve njegove aspekte mogla u potpunosti da preuzme automatizacija, dok je sa druge strane neophodno uzeti u obzir i da društvo koje ukine rad može iznedriti potpuno nove vidove podele ukoliko se u vidu nema širi politički i ekonomski projekat. U tom smislu, obe struje mogu poslužiti kao inspiracija ostalim disciplinama, posebno kada je reč o feminističkoj teoriji i antropologiji, ali isto tako one mogu

8 U ovom tekstu u obzir nisu uzete anarhističke ideje.

doprineti njihovom upotpunjavanju, posebno kada je reč o radu brige i nege, koji iako je pod uticajem kapitalističkih odnosa, krije i tragove „autentičnog“ ljudskog rada, pa je zbog etičke dimenzije koju nosi teško zamisliti njegovu reorganizaciju ili odbacivanje i u budućnosti.

Rad društvene reprodukcije

Iako obe struje kritikuju rad unutar kapitalističkih okvira, samo delimično se osvrću na njegovu klasnu, rodnu, rasnu, etničku i druge dimenzije, pa se i rad društvene reprodukcije posmatra u kontekstu neophodnog društvenog rada za koji se vezuje snažna etička komponenta. Prilikom analize pozicije rada društvene reprodukcije na savremenom tržištu rada i razmatranja kako bi mogao da se reorganizuje u budućnosti, potrebno je imati u vidu da se on sa jedne strane razume kao srž ljudskosti, emocija, i međuljudskih odnosa, dok je sa druge strane pod uticajem feminističkih teorija prepoznato da je u velikoj meri oblikovan političko-ekonomskim odnosima.

Ako se osvrnemo na osnove marksističkog i socijalističkog feminizma koji su uticali i na ostale discipline, rad društvene reprodukcije se stavlja u kontekst privatne sfere u kojoj se uz minimalne troškove ženskog rada obnavlja radna snaga i reprodukuje sam kapitalizam. U antropologiji se naglašava i druga perspektiva rada društvene reprodukcije, pa premda se o društvenim i kulturnim praksama brige i nege ne može govoriti bez uticaja političkih i ekonomskih sistema koji ih oblikuju i odražavaju se na produktivnost i potrebe u društvu, one su neophodne da bi se uspostavile međuljudske veze, što se može posmatrati kao društvena dužnost, ali i zadovoljstvo (Durrenberger 2005, 128; Drotbohm and Alber 2015, 2). Danas u teoriji dominira diskurs u kom se tržišni i porodični odnosi ne odvajaju, pa se briga i nega posmatraju kao rad, ali treba imati u vidu da su briga i nega ključne za održavanje bliskosti, bilo da su u pitanju biološke veze ili ne (Drotbohm and Alber 2015, 7–10).

Mnogi zagovornici i zagovornice društva bez rada spotiču se upravo o rad društvene reprodukcije, pa na primer Soper u svojoj verziji alternativnog hedonizma ne vidi obavljanje kućnih poslova i brigu o deci kao gubljenje vremena, što je dovodi do ideje da te aktivnosti treba da nastave da rade ljudi, za šta bi im bila obezbeđena adekvatna kompenzacija (Soper 2020, ch. 4). Srniček i Vilijams se takođe ne odriču brige i nege u svojim razmišljanjima o budućem društvu bez rada, a s obzirom da većina tereta danas pada na žene, nije previše teško zamisliti budućnost u kojoj jedan sloj stanovništva praktikuje alternativni hedonizam, dok ostali „sa zadovoljstvom“ brinu o njima.

Haug upozorava da je još Marks pitanje ženske opresije u domaćinstvu stavio u okvire otuđenog rada u kapitalizmu, pa se on nikada zapravo ne može posmatrati odvojeno od političko-ekonomskih odnosa, pri čemu se javlja opasnost od glorifikovanja privatne, neotuđene sfere, u kojoj dominiraju žene kao

simboli boljeg života, užitka i utočišta (Haug 1992, 109, 110). Viks upozorava da se i određene feminističke teoretičarke, poput Arli Hohšild (Arlie Hochschild), zalažu za fleksibilnije i kraće radno vreme kako bi više vremena ostalo za porodicu (Weeks 2011, 159), što je vrlo problematično stanovište sa feminističke tačke gledišta, uzevši u obzir da su privatna sfera i porodica mesto opresije za mnoge žene. Ona sa pravom postavlja pitanje da li je dovoljno samo priznati rad društvene reprodukcije, zahtevati plate za kućni rad i pristup dobro plaćenom poslu, ili se on mora potpuno reorganizovati (ibid., 151–153). U tom pogledu, feministički projekti bi trebalo da pođu nekoliko stavki: da je kućni rad društveno neophodan rad, da je trenutno nejednako raspodeljen (na nivou roda, klase, rase, etniciteta itd.), i da nije dovoljno da mu se dodeli viša moralna vrednost, već da mora da bude deo širih razmišljanja o budućnosti rada (ibid., 110).

Zapravo se reorganizacija ili eliminacija rada društvene reprodukcije retko spominje u projekcijama budućih društava, a jedna od autorki koja ga u svojim postkapitalističkim vizijama eksplicitno problematizuje jeste Helen Hester, koja predlaže da se on olakša automatizacijom što je više moguće. Ona kasnije zajedno u saradnji sa Srničekom predlaže niz mera koje bi olakšale i smanjile njegov obim, pa bi pored novih i učinkovitijih izuma koji bi olakšali rad u domaćinstvu, dodatne mere bile smanjenje standarda u okviru domaćinstava (čistoće, raznovrsnosti obroka koji se pripremaju itd.) i reorganizacija načina života (razni autonomni oblici organizacije, promena same arhitekture naselja itd.) (Hester and Srnicek 2018). I Leopoldina Fortunati, predstavница autonomističke škole marksizma, slaže se da bi rad društvene reprodukcije trebalo automatizovati, pa naglašava da postoji nesklad između tehnološkog napretka u sektoru informacionih tehnologija i tehnologija koje se koriste u domaćinstvu, a da su glavni uzrok tome sama ženska tela koja većinu ovih poslova obavljaju besplatno (Fortunati 2011, 427, 428). Ona tehnologiju privatne sfere u okviru industrijskih zemalja vidi kao nazadnu, i misli da je težište pomerenom na razvoj tehnologije koja je sposobna da komodifikuje nematerijalni rad i emocije, jer mogu brže i lakše da se iskoristi za umnožavanje profita (ibid.).

Kada je reč o predstavnicima humanističke struje, Benanav daje smernice za reorganizaciju rada društvene reprodukcije, pa iako ne uzima rodu perspektivu direktno u obzir, smatra da bi u ovom radu trebalo da učestvuju svi podjednako. Po njemu, društveni život bi idealno trebalo podeliti na sferu slobode i sferu potreba, što znači da bi rad kojim se omogućava održavanje života bio raspoređen na sve, pa bi mu se svako od nas posvetio par sati nedeljno ili manje, čime bi se eliminisale klase ljudi koje bi to radile za druge (Benanav 2020, ch. 6). S obzirom na kritiku koju generalno upućuju novim tehnologijama, čudi da predstavnici humanističke struje nemaju „pesimističnije“ prognoze, jer projekcije mogu ići prilično daleko, pa možemo zamisliti scenario u kom ćemo biti „reprogramirani“ tako da odbacimo neke od emocija ili potreba koje će postati skupe za podmirivanje.

Takođe, treba uzeti u obzir i da rad društvene reprodukcije odavno nije samo pitanje privatne sfere koja održava i reprodukuje kapitalizam. Početkom 1980ih godina, mnogi aspekti rada društvene reprodukcije počinju ubrzano da se komodifikuju, a on na tržištu rada ostaje devaluiran, što se opravdava upotrebom veština koje se vezuju za privatnu sferu, ali i moralnom obavezom koja se vezuje za brigu o drugima. Kada se analizira pozicija rada društvene reprodukcije na aktuelnom tržištu rada, on je najprisutniji u sektoru usluga, koji je uz obrazovanje i zdravstvo, počevši od 1970ih godina, zaposlio najveći broj žena (Smith 2020, 125). Štaviše, očekuje se da će 19 od 20 novih poslova biti upravo u sektoru usluga, i to na pozicijama za koje nije potrebno visoko obrazovanje, i za koje se ne može očekivati da će biti zamenjene automatizacijom, pre svega jer uključuju složene zadatke, kao i nepredvidive i intuitivne odluke (ibid., 32, 81, 82). Ovi podaci nagoveštavaju potencijalnu novu polarizaciju, koja se dešava upravo na osnovu devaluiranog rada društvene reprodukcije, pa se opet nazire scenario društva budućnosti u kojima jedni pružaju usluge, a drugi upravljaju tehnologijom, ili se bave drugim slobodnim aktivnostima, što pokazuje koliko je važno uvrstiti feminističku perspektivu o razmišljanja o radu i njegovoj budućnosti.

Politički zahtevi – univerzalni osnovni dohodak

Kada je reč o političkim zahtevima, retke su političke opcije koje preispituju koncept plaćenog posla ili rada, pa pre nego što izlistaju konkretna politička rešenja, neki od teoretičara i teoretičarki koji se zalažu za kraj rada se prvo pozivaju na moć imaginacije kao inicijalni korak u političkoj borbi, imajući u vidu da se ideje o radikalno drugačijem društvu po automatizmu smatraju utopijskim i nemogućim.

Tako Frejn ističe da trenutno ne postoji koherentni politički projekat koji bi se suprotstavio trenutnom društvenom ustrojstvu, i da se svi scenariji za sada nalaze isključivo u umovima teoretičara, što ne znači da ne treba imati u vidu sledeće ciljeve: 1) otvoriti širi prostor za diskusiju van uskog kruga teoretičara i akademika 2) zainteresovati se za vrednosti i prakse društvenih autsajdera 3) boriti se protiv dogme rada 4) braniti potencijal imaginacije (Frayne 2015, 228–235). Gorc se zalaže za slične početne korake u političkoj borbi: 1) da se ljudski umovi otvore za druge mogućnosti za kooperaciju, solidarnost, proizvodnju itd. 2) da se otvori mogućnost za promišljanje o radikalno drugačijoj ekonomiji i društvu 3) da se što više produbi jaz između društva i kapitalizma, i da se nađu alternativna rešenja van aparatusa države i kapitala (Gorz 1999, 78, 79).

Kod većine zagovornika i zagovornica kraja rada se u vezi sa konkretnim političkim zahtevima pojavljuje ideja o univerzalnom osnovnom dohotku (engl. *Universal Basic Income*, skraćeno *UBI*), koja je svakako predmet šire diskusije, pa će se u ovom tekstu samo napraviti pregled osnovnih ideja kojima se vode ovi teoretičari i teoretičarke.

Alternativni hedonisti vide UBI kao veliku šansu da se eliminišu nejednakosti, međutim ne shvataju ga kao neutralni zahtev, već ga vezuju za politički i ekonomski kontekst, pogotovo što se često spominje kao mera kojom bi se u stvari podržale fleksibilnost i prekarnost (Chamberlain 2018, 75; Gorz 1999, 82, 83). Bastani navodi da UBI ima potencijal da pod progresivnim i socijalističkim političkim modelima pruži „običnim“ ljudima šansu da zahtevaju veću zaradu i bolje uslove na radnom mestu, ali je svestan da ova ideja ne dolazi nužno od strane levog političkog i teorijskog spektra, pa bi jedan od preduslova za njegovu implementaciju bio takozvani derast, odnosno prestanak merenja ekonomskog napretka na osnovu bruto domaćeg proizvoda (Bastani 2019, 225, 232).

Za Čemberlejna, UBI je pokretač fundamentalnih društvenih promena i osnova za uspostavljanje društva bez rada, dok Gorc misli da bi kroz uvođenje ove mere radnici konačno dobili priliku da odbijaju loše i nehumane uslove rada i povrate kontrolu nad svojim životima (Chamberlain 2018, 97; Gorz 1999, 82, 83). Većina se slaže da je UBI feministički zahtev, jer bi ženama omogućio finansijsku nezavisnost i oslobodio ih trenutne preopterećenosti (Chamberlain 2018, 98; Srnicek and Williams 2015, 122), što je opet problematično kada se u obzir uzmu okolnosti pod kojima je trenutno organizovan rad društvene reprodukcije

I integralni program Srničeka i Vilijamsa, koji uključuje: 1) punu automatizaciju 2) redukciju radne nedelje 3) obezbeđivanje univerzalnog osnovnog dohotka i 4) napuštanje radne etike, podrazumeva suprotstavljanje neoliberalnim, ali i socijaldemokratskim opcijama, jer kako oni argumentuju, nudi jedinstvenu priliku da radnici dobiju veću moć na tržištu rada i više se posvete sebi (Srnicek and Williams 2015, 127). Uvođenje UBI-ja bi smanjilo prekarnost i nezaposlenost, dok bi ponuda kvalitetnih poslova bila veća, što bi na kraju vodilo potpunij eliminaciji rada, jer bi se proizvodnja sve više okretala upotrebi mašina (ibid.).

Sa druge strane, „humanistička“ struja uglavnom kritikuje moguću implementaciju univerzalnog osnovnog dohotka, iako ga ne odbacuje u potpunosti kao jednu od niza mera koje bi podstakle reorganizaciju društva. Benanav i Betankurt pružaju prilično moćne protivargumente, ističući da mere koje bi stavile UBI u prvi plan potencijalno mogu da dovedu do većih nejednakosti, pre nego što će ih obrisati. Po Benanavu, najveći problem sa UBI je što je u potpunosti u liniji sa neoliberalnim težnjama da se ljudi izdignu iznad stope siromaštva, i nastave da konzumiraju slobodno vreme, a da im se zauzvrat ne pruže nikakve druge prilike i mogućnosti (Benanav 2020, ch. 5). Uvođenje UBI-ja ne bi dovelo u pitanje postojeće ekonomske procese, niti osnažilo ljude za šire promene, već bi se nastavio identičan ciklus potrošnje, dok bi novim (tehno) feudalcima će biti omogućeno da svoj deo profita distribuiraju na način na koji pože, i dalje držeći sve u svojim rukama (ibid.; Betancourt 2020, 147–150).

Zaključna razmatranja

U ovom tekstu su razmatrani levi savremeni teorijski koncepti o budućnosti rada koji se granaju iz Marksovog ambivalentnog stava o humanizaciji naspram abolicije rada: sa jedne strane rad je inherentan ljudskim zajednicama i potrebno je osloboditi ga otuđenja nastalog u kapitalizmu, dok je sa druge strane naše poimanje rada u tolikoj meri oblikovano kapitalizmom da nema drugog rešenja nego drastično smanjiti njegov obim ili ga potpuno eliminirati uz pomoć tehnologije. Iako predstavnici i predstavnice ovih struja čvrsto zauzimaju svoj stav i oslanjaju se na svoju interpretaciju Marksa, zaključak je da nema jednog rešenja. Na kraju krajeva, obe struje imaju zajedničke ciljeve, smatrajući trenutnu organizaciju društva i rada neprihvatljivom, i pozivajući na promene koje će okončati eksploataciju i dovesti do jednakosti, pa se može reći da se pozicije dopunjuju i zajedno otvaraju dijalog o budućnosti rada, kako u društvenim i humanističkim naukama, tako i u političkoj praksi. Povezivanje sa antropološkim i feminističkim stanovištima ukazuje da je problem rada složen i da zahteva interdisciplinarni, holistički pristup, u kojem bi se rad posmatrao kroz vezu političko-ekonomskih, društvenih i kulturalnih faktora kako bi se pronašla adekvatna politička rešenja za prevazilaženje nejednakosti i eksploatacije. Kako navodi Benanav, ne postoji jedan oštro zacrtan put ka promenama, već je potrebno istovremeno razmišljati o raskidu sa kapitalizmom, *degrowth*-u, ravnopravnoj raspodeli rada, smanjenju broja radnih sati, upotrebi tehnologije kako bi se smanjio obim posla, i na kraju svrsishodnijem radu (Benanav 2021), a možda i njegovoj aboliciji.

Literatura:

- Albo, Greg. 2020. "Postcapitalism: Alternatives or detours?" In *Beyond Digital Capitalism. New ways of living. Socialist Register 2021*, edited by Leo Panitch and Greg Albo, 310–330. London: The Merlin Press.
- Bastani, Aaron. 2019. *Fully Automated Luxury Communism. A Manifesto*. London, New York: Verso.
- Benanav, Aron. 2021. „Kraj kapitalizma pune zaposlenosti i budućnost rada. Intervju sa Aronom Benanovim." Sprovela Aleksandra Lakić. *Zajedničko.org*, 22.12.2021. <https://zajednicko.org/blog/kraj-kapitalizma-pune-zaposlenosti-i-buducnost-rada-intervju-s-aronom-benanevim/>. Pristupljeno 21.5.2023.
- Benanav, Aaron. 2020. *Automation and the Future of Work*. London, New York: Verso.
- Betancourt, Michael. 2020. *Force Magnifier. The Cultural Impacts of Artificial Intelligence*. Wildside Press.
- Brown, Phillip. 2021. "Education, Technology and the Future of Work in the Fourth Industrial Revolution." *Digital Futures of Work Research Programme*, Working Paper 2, https://digitalfuturesofwork.com/our_publications/wp02/.
- Castells, Manuel. 2010. *The Rise of the Network Society*. Chichester: Wiley-Blackwell.

- Chamberlain, James A. 2018. *Undoing Work, Rethinking Community. A Critique of Social Function Of Work*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Chamoux, Marie-Noël. 1994. "Sociétés avec et sans concept de travail". *Sociologie du travail*, 36: 57–71. <https://doi.org/10.3406/sotra.1994.2149>.
- Dachs, Bernhard. 2018. *The Impact of New Technologies on the Labour Market and the Social Economy*. Brussels: European Union.
- Das Acevedo, Deepa. 2022. "Freedom at Work Inside and Outside the Gig Economy". In *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*, edited by Sharryn Kasimir and Lesley Gill, 233–242. London, New York: Routledge.
- Deranty, Jean-Phillipe. 2021. "Post-work society is an oxymoron: Why we cannot, and should not, wish the work away." *European Journal of Social Theory*, 25 (3): 422–439. <https://doi.org/10.1177/13684310211012169>.
- Domazet, Mladen. 2021. „Odrast – zagovaranje štedljivog obilja. Mladen Domazet. Intervju." *Zajedičko.org*, 14.4.2019. <https://zajednicko.org/blog/odrast-zagovaranje-stedljivog-obilja/>. Pristupljeno 19.5.2023.
- Drotbohm, Heike and Erdmute Alber. 2015. "Introduction". In *Anthropological Perspectives on Care. Work, Kinship and the Life-Course*, edited by Heike Drotbohm and Erdmute Alber. 1–20. New York: Palgrave Macmillan.
- Durrenberger, E. Paul. 2005. "Labour". In *A Handbook of Economic Anthropology*, edited by James G. Carrier, 125–140. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing Limited.
- EQUALS and UNESCO. 2019. *I'd blush if I could. Closing gender divides in digital skills through education*. Geneva: EQUALS and UNESCO.
- Fortunati, Leopodina. 2011. "ICTs and Immaterial Labor From a Feminist Perspective." *Journal of Communication Inquiry*, 35 (4): 426–432. <https://doi.org/10.1177/0196859911417713>
- Frayne, David. 2015. *The Refusal of Work. The Theory and Practice of Resistance to Work*. London: Zed Books.
- Gorz, Andre. 1999. *Reclaiming Work. Beyond the Wage-Based Society*. Cambridge, Oxford, Malden: Polity Press.
- Hann, Chris. 2021. "Work and Ethics in Anthropology" In *Work, Society and the Ethical Self: Chimeras of Freedom in the Neoliberal Era*, edited by Chris Hann, 1–25. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Haug, Frigga. 1992. *Beyond Female Masochism*. London, New York: Verso Books.
- Hester, Helen. 2018. "Care under capitalism: The crisis of "women's work." *Progressive Review*, 24 (4): 344–352. <https://doi.org/10.1111/newe.12074>.
- Hester, Helen and Nick Srnicek. 2018. "The Crisis of Social Reproduction and the End of Work." In *The Age of Perplexity: Rethinking The World We Knew*. Madrid: BBVA, Open Mind, Penguin Random House Grupo Editorial. <https://www.bbvaopenmind.com/en/books/the-age-of-perplexity/>
- Horgan, Amelia. 2021. *Lost in Work. Escaping Capitalism*. London: Pluto Press.
- Jimenez, Alberto Corsin. 2003. 'Workin Out Personhood. Notes on 'labor' and its Anthropology.' *Anthropology Today*. 19 (5): 14–17.
- Lohmann, Larry. 2020. "Interpretation machines: 'Contradictions of artificial intelligence in the 21st-century capitalism.'" In *Beyond Digital Capitalism. New Ways of*

- living*. *Socialist Register 2021*, edited by Leo Panitch and Greg Albo, 50–77. London: The Merlin Press.
- Pavlović, Tamara. 2022. „Svakodnevnica rada preko interneta i frilenserskih platformi u Srbiji.“ *Genero*. 26 (2022): 141–146.
- Rajković, Ivan. 2022. “Emerging Varieties at Work.” In *A Handbook of Economic Anthropology*, edited by James G. Carrier, 289–302. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Smith, E. Jason. 2020. *Smart Machines and Service Work. Automation in an Age of Stagnation*. London: Reaktion Books.
- Soffia, Magdalena, Alex J Wood and Brendan Burchell. 2022. “Alienation is not ‘Bullshit’: An Empirical Critique of Graeber’s Theory of BS Jobs” *Work, Employment and Society*. 36 (5): 816–840. <https://doi.org/10.1177/09500170211015067>.
- Soper, Kate. 2020. *Post-Growth Living. For an Alternative Hedonism*. London, New York: Verso.
- Spencer, A. David. 2009. *The Political Economy of Work*. London, New York: Routledge.
- Srnicek, Nick and Alex Williams. 2015. *Inventing the Future. Postcapitalism and the World Without Work*. London, New York: Verso.
- Weeks, Kathi. 2011. *The Problem with Work. Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries*. Durham, London: Duke University Press.
- Wilson, Shaun. 2004. *The Struggle Over Work. The ‘end of work’ and employment alternatives for post-industrial societies*. London, New York: Routledge.
- Wood, J. Alex. 2020. *Despotism on Demand. How Power Operates in The Flexible Workplace*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Wood, J. Alex. “Post-work fallacies and the social reproduction of capitalism.” *alexjwoodsociology.com*, September 15, 2018, <https://alexjwoodsociology.com/2018/09/15/post-work-fallacies-and-the-social-reproduction-of-capitalism/>. Pristupljeno 14.05.2023.

Slađana Jeremić

PhD Student at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade
Cultural and Media Studies

Future of work or future without work: from Marx to contemporary thinkers

Abstract: This text attempts to present and critically analyze two prevailing Neo-Marxist schools of thought on the future of work, that derive from Marx’s ambivalent attitude toward work and the role of technology in society. Contemporary thinking on the future of work is split between its humanization and overcoming alienation in a capitalist society on one side, and anti-work and post-work theoretical perspectives that propose its abolition through automation and technological innovations introduced by capitalism on the other. A two-way evolution of the Marxist thought on the future of

work will be presented in relation to the growing usage of digital technologies and the development of artificial intelligence, while the disagreement between the two schools of thought won't be seen as a setback, but the focus will be shifted towards their joint contribution to reexamining the concept of work in social theory and political practice. The question about the future of work will also be analyzed through the lens of gender, in order to draw attention to the position of the social reproduction work and the risk of it being perceived as a highly ethical and authentic form of work that does not require reorganization. An anthropological perspective that emphasizes the link between human communities and work, not in order to project the future society, but to examine the transformation of the concept of work in relation to social, economic, and political frames, that is, at the intersection of neoliberalism and the development of new technologies in the contemporary context, will also be taken into consideration. By analyzing the future of work through different paradigms, we are called to open a new chapter in social theory that will serve as inspiration for future political demands that would lead the society out of the capitalist system.

Key words: future of work, social reproduction work, work automation, work humanization, work abolition, post-work, anti-work

Primljeno: 14. 06. 2023.

Odobreno: 10. 09. 2023.